

การศึกษาอักษรย่อในคัมภีร์หัวใจ ๑๐๘ ในฐานะสื่อการสอนพระพุทธศาสนา*

ธีรโชติ เกิดแก้ว**

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบ วิธีการย่อ แหล่งที่มา สาระสำคัญ และการนำอักษรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ไปใช้ในฐานะสื่อการสอนพระพุทธศาสนาโดยใช้คัมภีร์วชิรสารตถสังคหะเป็นทฤษฎีในการวิเคราะห์ และใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยเก็บข้อมูลจากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกแล้วนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์และนำเสนอเชิงพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัยพบรูปแบบและวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์หัวใจ 108 ตามทฤษฎีการย่ออักษรในคัมภีร์วชิรสารตถสังคหะ 4 รูปแบบ คือ การย่ออักษรตัวแรกของศัพท์ซึ่งเป็นวิธีที่พบว่ามีมากที่สุด การย่ออักษรตัวสุดท้ายของศัพท์ การย่ออักษรโดยใช้วิธีทั้งสองข้างต้นร่วมกัน การย่ออักษรแล้วนำอักษรมาวางสลับกันไปมา นอกจากนี้จะเป็นคำย่อ คำศัพท์ อักษรในภาษาบาลี อักษรไทย และคำไทยที่นำมาผสมกับอักษรในภาษาบาลี แหล่งที่มาของอักษรย่อส่วนใหญ่มาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่โบราณจารย์นำมาใช้เป็นสื่อการสอนเรื่องสำคัญ ได้แก่ พระรัตนตรัย พระพุทธเจ้า พระธรรมวินัย พุทธสาวก คัมภีร์ในพระพุทธศาสนา พิธีกรรม และเรื่องเล่าในพระพุทธศาสนา แต่มีอักษรย่อในหัวใจบางส่วนที่มาจากความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ ไสยศาสตร์ และวรรณคดีไทย ส่วนการนำอักษรย่อไปใช้นั้นพบใน 2 มิติ คือ การใช้ที่ตรงกับสาระสำคัญพบว่า นำไปใช้สำหรับท่องจำเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา ใช้เป็นอุบายฝึกจิตให้เป็นสมาธิ และใช้เป็นอุบายเตือนสติให้ละความชั่ว ทำความดี และพัฒนาจิตให้ผ่องใส ส่วนการนำไปใช้ที่ไม่ตรงกับสาระสำคัญของหัวใจนั้นพบว่า ส่วนใหญ่นำไปใช้ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่มุ่งให้เกิดอานุภาพด้านที่ดี เช่น ความปลอดภัยจากอันตราย และบางส่วนถูกนำไปใช้ในทางที่ผิด เช่น ทำให้คนเกลียดกัน เป็นต้น

ผลการวิจัยนี้ได้ไขความลับเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ถูกปกปิดไว้ด้วยความเชื่อทางไสยศาสตร์อันจะส่งผลให้คนเข้าใจอักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ อย่างถูกต้อง และสามารถสืบต่อภูมิปัญญาในการถ่ายทอดพระพุทธศาสนาของโบราณจารย์ที่สื่อเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาผ่านอักษรย่อในหัวใจ 108 ให้คงอยู่ต่อไป

คำสำคัญ: อักษรย่อ หัวใจ 108 สื่อการสอนพระพุทธศาสนา

* วิจัยเรื่องนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ ปี พ.ศ. 2560

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์าชาวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ

A Study of Acronym in 108 Core Scripture as a Supplementary Buddhism Material.

Abstract

This research aimed to study the forms, the methods, the source material and the use of acronyms in 108 core scripture as a supplementary Buddhism material using the acronym theory as in the Wachirasāratthasāṅgha. This qualitative research collected data from documents and in-depth interviews and they were analyzed and presented as descriptive research report.

The research found 4 types of abbreviation of 108 core scripture which were the abbreviation of the initial letter of a word (the most popular), the abbreviation of the final letter of a word, the abbreviation of both the initial and final letter, and the shortening the letter of a word and place it alternately. In addition, the abbreviation was the mixing of both Thai and Pali words. The sources of most letter abbreviation were scriptures, commentaries, supplications, and other scriptures which the wisdom of the masters used them as learning media to convey important messages in Buddhism, for instance, “Rattana Tri” or “Triple Gem” as well as Buddhist scriptures, rituals and narratives in Buddhism. However, some core scriptures were derived from the belief in Brahmanism, superstition, and Thai literature. In terms of application, the research found that there were 2 ways of using the core scripture; 1) the application that corresponds with the essence of the core scripture, which can be used for memorizing the principles of Buddhism, for mental exercise to meditate by using the letters in prayer, and for the leader reminder to leave baseness, observe the precepts, self-sacrifice, and mental development, 2) the application that does not match the essence of the core scripture by applying the acronyms in superstition, which are making the supernatural power such as asking for safety and for great mercy and some people used them in the wrong way, such as making people fall in love with or hate each other.

The result of this study answered the essence of Buddhism which had been covered by the influence of superstition. This knowledge resulted in understanding more about acronym in 108 core scriptures. Using appropriate knowledge can transmit the Buddhism wisdom of traditional masters through the essence of the core scripture to the younger generation as well.

Keywords: Acronyms, 108 Core Scripture, and Buddhism Material

บทนำ

อักษรย่อหรือคำย่อการเป็นการลดรูปของคำ โดยนำส่วนหน้าของศัพท์มาใช้เป็นคำย่อหรืออักษรย่อ ถ้าส่วนหน้าที้นำมานั้นเป็นคำ เรียกว่า คำย่อ แต่ถ้าเป็นอักษร เรียกว่า อักษรย่อ เช่น กรกฎ. เป็นคำย่อ ก.ค. เป็นอักษรย่อ (จินตนา ไบกาซูยี และคณะ. 2553 : 129) หรืออักษรย่อ หมายถึง อักษรที่ย่อหรือถอดมาจากอักษรตัวแรกของคำหรือวลี (University of Oxford. 2014 : 2) อักษรย่อหรือคำย่อเป็นวิธีการเขียนอย่างหนึ่งที่นิยมกันมากในราชการ เพราะเป็นวิธีเขียนให้สั้น ประหยัดเวลา และเนื้อที่การเขียน เนื่องจากชื่อยาวจำยาก คำเหล่านี้เป็นที่รู้จักและเข้าใจความหมายในระหว่างผู้ที่สื่อสารกัน (ปริยา หิรัญประดิษฐ์. 2552 : 155)

อักษรย่อเป็นพัฒนาการของการใช้ภาษารูปแบบหนึ่งที่เกิดจากภูมิปัญญาของมนุษย์ในภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วโลกที่ได้สร้างคำย่อจากคำประสมที่เป็นคำยาว ๆ ให้สั้นลงเพื่อง่ายต่อการจำแล้วนำมาใช้สื่อสารกัน จนเป็นที่รับรู้ เข้าใจของกลุ่มคนหรือสังคมนั้น ๆ ซึ่งการใช้อักษรย่อในภาษาต่าง ๆ นั้นมีมานานแล้วโดยเฉพาะอักษรย่อในพระพุทธศาสนาที่นำมาใช้ย่อเรื่องสำคัญ เห็นได้จากคัมภีร์วัชรสารัตถสังคหะที่เนื้อหาส่วนหนึ่งกล่าวถึงวิธีการย่ออักษรรูปแบบต่าง ๆ ไว้ คัมภีร์เล่มนี้แต่งโดยพระสิริรัตนปัญญา มหาเถระ พระภิกษุชาวล้านนาในปี พ.ศ. 2078 แสดงให้เห็นถึงการใช้อักษรย่อในประเทศไทยนั้นมีมานานแล้ว ตัวอย่างของอักษรในคัมภีร์นี้ เช่น พุ ธ ส ที่ย่อมาจากอักษรตัวแรกของ พุทธ ธมม สุข แล้วนำมาใช้เป็นหัวใจพระรัตนตรัย (พระสิริรัตนปัญญา มหาเถระ. ม.ป.ป. : 4-5) หลังจากนั้นก็ได้มีการเรียนรู้ ถ่ายทอดสืบต่อกันมา จนกระทั่งโบราณจารย์ได้นำลัทธิความเชื่อทางไสยศาสตร์เข้ามาผสมผสาน และเรียกอักษรย่อว่า หัวใจต่าง ๆ นั้นเอง

อักษรย่อที่นำมาใช้เป็นหัวใจต่าง ๆ นั้นเดิมทีจารึกหรือเขียนด้วยอักษรโบราณ โดยเฉพาะอักษรขอมที่นิยมใช้มากที่สุด เช่น ม อ อุ หัวใจพระสูตรที่จารึกด้วยแผ่นทองคำ อักษรขอมสุโขทัย ภาษาบาลีในราวพุทธศตวรรษที่ 20 (ฉั่ว ทองคำสุวรรณ. 2529 : 47-48) ซึ่ง สวัสดิ์ วิเศษวงษ์ (2525 : 78) ให้ความเห็นว่าอักษรขอมเป็นอักษรของไทยแบบหนึ่งที่ใช้จารึกหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่เป็นอักษรของชาติขอมในอดีต เป็นภาษาที่พัฒนามาจากอักษรปัลลวะที่คนไทยรับมาจากอินเดีย ผ่านทางศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 จนกระทั่งมาเป็นอักษรขอมโบราณในศตวรรษที่ 14 และเกิดเป็นอักษรขอมรูปแบบใหม่ที่ใช้กันมาจนถึงปัจจุบันในศตวรรษที่ 18 สอดคล้องกับสารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถานที่กล่าวว่า อักษรต่าง ๆ นิยมเขียนด้วยอักษรขอม ภาษาบาลีที่ถอดมาจากบทสวดมนต์ (ราชบัณฑิตยสถาน. 2538 : 15427) และสอดคล้องกับแนวคิดของ ส. ศิวรักษ์ (2535 : 22) ที่กล่าวถึงอักษรขอม ภาษาบาลีที่ใช้จารึกเวทมนต์คาถาว่า ทำให้คนเชื่อมั่นในความลึกลับ ความศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น ซึ่งเดิมทีจะจารึกคำสอนในพุทธศาสนาต่อมากลายเป็นการจารณมนต์ในทางอาถรรพเวท (ไสยศาสตร์) และมักเรียกอักษรหรือคาถาอาคมนั้นว่า หัวใจ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนสำคัญยิ่งของการสร้างวัตถุมงคลโดยเฉพาะยันต์

จากข้อความข้างต้นชี้ให้เห็นว่า มีการนำอักษรย่อมาใช้สื่อเรื่องต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 และชี้ให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนากับลัทธิความเชื่อทางไสยศาสตร์ในรูปของเวทมนต์คาถาที่เชื่อว่า มีอำนาจที่ศักดิ์ สามารถทำให้เกิดผลทั้งดีและร้ายได้ เช่น หัวใจ

เทพอาวุธ คือ อ อี อุ ที่นำมาจากสระในภาษาบาลี 3 ตัว ใช้ร่วมกับหัวใจพระรัตนตรัย คือ อิ สวา สุ ที่ย่อมาจากบทสวดสรรเสริญพระรัตนตรัยเพื่อใช้ลงและเสกยันต์ให้เกิดผลในทางดี เช่น ป้องกันอาวุธหรืออันตราย หรือนำมาใช้เพื่อผลในทางไม่ดี เช่น ลงบุหรืให้สาวหลงรัก เป็นต้น (เทพย์ สาริกบุตร. 2538 : 183)

อักขรย่อที่นำมาใช้เป็นหัวใจในคัมภีร์ต่าง ๆ พบว่า นิยมใช้จำนวน 108 สาเหตุที่นิยมใช้จำนวน 108 ก็เนื่องมาจากความเชื่อเรื่องมงคล เห็นได้จากการถอดอักขระหรืออักษรในบทสวดสรรเสริญพระรัตนตรัย จะได้เท่ากับจำนวน 108 หรือรอยพระพุทธรูปบาทก็พบว่า มีมงคล 108 ผู้วิจัยเห็นว่า ตัวอย่างที่ยกมาน่าจะเป็นที่มาของคำว่า หัวใจ 108 เมื่อมีการนำความเชื่อทางไสยศาสตร์มาผสมผสานก็ยิ่งทำให้จำนวน 108 มีความสำคัญมากขึ้น เห็นได้จากการปลุกเสกวัตถุมงคลจะต้องเสกหรือภาวนาให้ครบ 108 คาบ (ครั้ง) หรือการสร้างลูกประคำก็ต้องใช้จำนวน 108 ลูก เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ที่มีอานุภาพด้านต่าง ๆ เช่น แคล้วคลาด เมตตามหานิยม เป็นต้น เห็นได้จากเอกสารโบราณที่ผู้วิจัยใช้ศึกษาได้กล่าวถึงคำว่า 108 ว่า นำมาใช้เฉพาะเรื่องที่สำคัญ ๆ เช่น คุณพระ 108 (พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ) หัวใจ 108 และได้จัดหัวใจ 108 ไว้ในหมวดของไสยศาสตร์ (หัวใจ, ว่าด้วยหัวใจ 108 เป็นต้น. ม.ป.ป.) การจัดหัวใจ 108 อยู่ในหมวดตำราไสยศาสตร์ก็เนื่องจากการนำอักขรย่อในหัวใจเหล่านั้นไปใช้จະมุงไปที่อานุภาพด้านต่าง ๆ เช่น แคล้วคลาด เมตตามหานิยม เป็นต้น

อักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 มักจะเรียกกันว่า คาถา หมายถึง เวทมนต์ที่ผูกขึ้นมาเพื่อใช้ภาวนา ปลุกเสกสิ่งต่าง ๆ ให้มีอานุภาพตามที่ต้องการ ซึ่งคาถามีรากฐานเดิมมาจากเวทมนต์คาถาของศาสนาพราหมณ์ มีการดัดแปลงแก้ไขวิธีทางไสยศาสตร์แบบพราหมณ์โดยการนำมนต์คาถาของพราหมณ์ออกไปแล้วนำพุทธมนต์ใส่แทน (อรุณินทร์ วิริยะบุรณะ. ม.ป.ป. : 391-392) แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้เปลี่ยนแปลงทั้งหมด บางส่วนก็ยังคงมนต์คาถาแบบพราหมณ์ไว้ บางส่วนก็มีการนำเอาพุทธมนต์หรือคำไทยแทนเพื่อใช้เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจและเป็นอุบายฝึกจิตให้เกิดสมาธิ และเพื่อความเข้มแข็งของการนำไปใช้ในด้านต่าง ๆ เห็นได้จากเอกสารโบราณที่ใช้ศึกษาที่กล่าวถึงหัวใจไว้ว่า หมายถึง ข้อความหรืออักษรที่ย่อมาจากเรื่องต่าง ๆ ที่มีเนื้อหายาวให้สั้นลงพอเป็นบทปริกรรมและลงเลขยันต์ได้สะดวก (หัวใจ, ว่าด้วยหัวใจ 108 เป็นต้น. ม.ป.ป.) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า มีการนำหัวใจ 108 ไปใช้ในคติความเชื่อทางไสยศาสตร์นานมาแล้ว ส่งผลให้คนปัจจุบันเข้าใจว่า อักขรย่อในหัวใจทั้งหมดเป็นไสยศาสตร์ ทั้งที่หัวใจและอักขรย่อในหัวใจส่วนใหญ่มาจากเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา

ด้วยตระหนักถึงปัญหาและความสำคัญของอักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ดังกล่าว จึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่ศึกษาวิเคราะห์อักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 เพื่อค้นหาความหมาย รูปแบบหรือวิธีการย่ออักษร แหล่งที่มาของอักขรย่อ สารสำคัญของเรื่องที่ย่อมา วิธีการนำอักขรย่อไปใช้ว่า มีความสอดคล้องกับสารสำคัญของหัวใจหรือไม่ ซึ่งเป็นการศึกษาภูมิปัญญาของโบราณจารย์ไทยที่ได้นำเรื่องสำคัญต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนามาสือผ่านคัมภีร์หัวใจ 108 เพื่อให้ผู้ที่ศรัทธาได้เรียนรู้พระพุทธศาสนา อีกทั้งใช้เป็นแนวทางในการฝึกจิตและควบคุมพฤติกรรมของตนให้อยู่ในกรอบของความดี แต่เมื่อวันเวลาล่วงเลยมานานเข้า ภูมิปัญญาที่สือเรื่องสำคัญต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาในคัมภีร์หัวใจ 108 ก็ได้เลือนหายไปอย่างน่าเสียดาย เหลือแต่ความเชื่อ

ทางไสยศาสตร์ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำการศึกษาเพื่อสร้างความเข้าใจสาระสำคัญของอักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ให้ถูกต้อง และนำมาเผยแพร่ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบและวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์หัวใจ 108
2. เพื่อศึกษาแหล่งที่มา สาระสำคัญ และการนำอักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ไปใช้ในมิติต่าง ๆ
3. เพื่อศึกษาการใช้อักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ในฐานะสื่อการสอนพระพุทธศาสนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบด้วยการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview) โดยสรุปดังต่อไปนี้

1. การศึกษาเอกสาร (Documentary Research)

การวิจัยเชิงเอกสารนี้ เบื้องต้นผู้วิจัยได้ทบทวนแนวความคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะวิจัยเพื่อนำข้อมูลมากำหนดวัตถุประสงค์ ขอบเขต กรอบแนวคิด และแนวทางในการศึกษาโดยได้กำหนดเอกสารที่จะศึกษาไว้ 3 ด้าน คือ

1.1 ด้านแนวคิด ทฤษฎี การย่ออักษรในทางพระพุทธศาสนา กำหนดศึกษาเฉพาะคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะที่แต่งโดยพระสิริรัตนปัญญา มหาเถระ พระภิกษุชาวเชียงราย ในปี พ.ศ. 2078 เป็นแนวทางในการศึกษารูปแบบและวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์หัวใจ 108

1.2 ด้านคัมภีร์หัวใจ 108 กำหนดศึกษาเฉพาะคัมภีร์หัวใจ 108 จากเอกสารโบราณ ทะเบียนเลขที่ 490 ชื่อว่า หัวใจ, ว่าด้วยหัวใจ 108 เป็นต้น จัดอยู่ในหมวดไสยศาสตร์ พระยาภสิการบัญชาได้มอบคัมภีร์เล่มนี้ให้แก่สำนักหอสมุดแห่งชาติใน พ.ศ. 2479 พิมพ์ในกระดาษฝรั่ง อักษรไทย ภาษาบาลี ระบุไว้เฉพาะอักขรย่อที่เป็นหัวใจเท่านั้น ไม่ได้บอกรายละเอียดอื่น ๆ ไว้แต่ประการใด

1.3 ด้านแหล่งที่มาของอักขรย่อ กำหนดศึกษาเฉพาะคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์อื่น ๆ รวมถึงงานวิจัย หนังสือ ตำรา และเอกสารทางวิชาการที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

2. การสัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interview)

ผู้วิจัยได้สร้างแบบสัมภาษณ์ที่มีโครงสร้างคำถามชัดเจนตามวัตถุประสงค์และกรอบแนวคิดของการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมวัตถุประสงค์ของการวิจัย โดยได้กำหนดกลุ่มตัวอย่างไว้ 2 กลุ่ม ด้วยวิธีการคัดเลือกแบบเจาะจง คือ

2.1 กลุ่มนักวิชาการผู้ที่มีความรู้ด้านคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา อักษรโบราณ และทำงานเกี่ยวกับคัมภีร์โบราณ จำนวน 2 คน ได้แก่

2.1.1 อาจารย์ภิญโญ ล่องสกุล (ป.ธ.9) ผู้อำนวยการ หัวหน้าฝ่ายวิชาการมูลนิธิภูมิพลโลกฯ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาและมีความรู้เกี่ยวกับอักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ

2.1.2 อาจารย์สมชัย พิกสุวรรณ (ป.ธ.9) นักภาษาโบราณชำนาญการพิเศษ สำนักหอสมุดแห่งชาติ ผู้ที่มีความรอบรู้ด้านคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา และอักษรโบราณ โดยเฉพาะอักษรขอมที่ใช้จารึกอักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ

2.2 กลุ่มพระสงฆ์ผู้มีความรู้และนำอักษรจากหัวใจต่าง ๆ ไปใช้ เฉพาะในอำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งพบว่า มีพระเกจิอาจารย์จำนวนหลายรูป มากกว่าอำเภออื่น ๆ ในจังหวัดสมุทรปราการ จำนวน 2 รูป ได้แก่

2.2.1 พระครูวิสุทธิสมุทฺธคุณ (หลวงพ่อนันต์ วิสุทฺโธ) เจ้าอาวาสวัดบางพลีน้อย ตำบลบางพลีน้อย อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ

2.2.2 พระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (หลวงพ่อวีระ จนฺทูปโม) เจ้าอาวาสวัดหอมศีล ตำบลบางพลีน้อย อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ

3. การวิเคราะห์ข้อมูล (data analysis)

ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้ง 3 ข้อ กระทำโดยวิธีการทางด้านมานุษยวิทยา คือ ใช้การพรรณนา (Descriptive Analysis) ด้วยการดูความสัมพันธ์ของข้อมูลจากเอกสารกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ว่า มีความสัมพันธ์กันอย่างไรแล้วนำเสนอเป็นรายงานการวิจัยแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analysis Description)

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 สรุปได้ตามประเด็นของการศึกษา 2 ประการ คือ

1. รูปแบบของอักษรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108

อักษรที่เป็นหัวใจต่าง ๆ ในคัมภีร์หัวใจ 108 ไม่ใช่อักษรย่อทั้งหมด แต่ยังมีอักษรรูปแบบอื่น ๆ ผสมผสานอยู่ พบทั้งหมด 10 รูปแบบ ได้แก่ (1) อักษรย่อ (2) คำย่อ (3) อักษรย่อผสมกับคำย่อ (4) คำศัพท์เต็ม (5) อักษรย่อผสมกับคำศัพท์เต็ม (6) คำย่อผสมกับคำศัพท์เต็ม (7) อักษรที่ย่อแบบอิสระ (8) อักษรจากภาษาบาลี (9) อักษรจากภาษาบาลีผสมกับอักษรไทย (10) อักษรจากภาษาบาลีผสมกับคำไทย

ผลการศึกษาดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของรูปแบบการย่อหรือการถอดอักษรในคัมภีร์หัวใจ 108 แต่รูปแบบการย่ออักษรที่ตรงตามทฤษฎีการย่ออักษรในคัมภีร์วัชรสารตถสังคหะพบว่า มีเพียง 4 รูปแบบเท่านั้น คือ อาทิสังเกต อันตสังเกต อาพยันตสังเกต และมัชฌมสังเกต นอกจากนี้เป็นการผสมผสานกันระหว่างวิธีการย่ออักษรแบบใดแบบหนึ่งข้างต้นกับคำย่อ คำศัพท์เต็ม และอีกส่วนหนึ่งเป็นการนำสระและ

พยัญชนะจากภาษาบาลีมาผสมกับอักษรไทยและคำไทยแล้วนำมาใช้เป็นหัวใจเพื่อสื่อถึงความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของหัวใจ

2. วิธีการย่ออักษร

จากผลการศึกษาในข้อที่ 1 สรุปถึงวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์หัวใจ 108 ได้ 2 รูปแบบ คือ การย่ออักษรตามวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ และการย่ออักษรที่ไม่เป็นไปตามวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ ดังนี้

2.1 วิธีการย่ออักษรในคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะพบ 4 วิธี คือ

2.1.1 อาทิสังเกต การย่ออักษรตัวแรกหรือพยางค์แรกของศัพท์พบว่าเป็นวิธีที่ใช้มากที่สุด ในคัมภีร์หัวใจ 108

2.1.2 อันตสังเกต การย่ออักษรตัวสุดท้ายหรือพยางค์สุดท้ายของศัพท์พบว่าเป็นวิธีที่ใช้มากรองลงมาจากวิธีอาทิสังเกต ส่วนใหญ่จะใช้ร่วมกับวิธีอาทิสังเกต คำย่อ และคำศัพท์

2.1.3 อาทยันตสังเกต การย่ออักษรที่ใช้ 2 วิธีข้างต้นผสมกัน คือ การย่ออักษรตัวแรกของศัพท์ตามวิธีอาทิสังเกตและการย่ออักษรตัวสุดท้ายของศัพท์ตามวิธีอันตสังเกต

2.1.4 มัชฌสังหะ การย่ออักษรแล้วประมวลอักษรในท่ามกลาง คือ การย่ออักษรจากศัพท์เดียวกันหรือต่างศัพท์กันทุกตัวอักษรแล้วนำอักษรมาวางสลับกันไปมาจนกระทั่งอักษรตัวสุดท้ายอยู่ตรงกลางของอักษรทั้งหมดพบเพียง 1 หัวใจเท่านั้น

นอกจากรูปแบบของการย่ออักษรทั้ง 4 วิธีแล้ว ยังพบข้อกำหนดในการย่ออักษรจากวิธีการย่ออักษรแบบอาทิสังเกตและอันตสังเกตอีก 7 ประการ คือ

1) การย่อศัพท์ที่มีพยางค์เดียวหรือสองพยางค์ ซึ่งเป็นศัพท์ประเภทอุปสรรคและนิบาต ให้ย่ออักษรตัวใดตัวหนึ่ง อุปสรรค เช่น ส ที่ย่อมาจาก สมมาสมพุทโธ นิบาต เช่น ต ที่ย่อมาจาก อิติ

2) การย่ออักษรจากศัพท์ทั่วไปที่มีอักษรมากกว่า 1 พยางค์ ให้ย่ออักษรตัวแรกของศัพท์ตามวิธีอาทิสังเกต เช่น พ ที่ย่อมาจาก ทุกข์ หรือย่ออักษรตัวสุดท้ายของศัพท์ตามวิธีอันตสังเกต เช่น โก ที่ย่อมาจาก ...ชาติโก เป็นต้น

3) การย่ออักษรจากคำศัพท์สมาสที่เป็นประกอบด้วยศัพท์หลายศัพท์ สามารถย่ออักษรได้ทุกศัพท์ เช่น วิ ที่ย่อมาจากคำว่า วิชชาจรณสมปนโน (อาทิสังเกต) ม ที่ย่อมาจาก สจฺจาธิฏฐฺฐานเมตฺตูปฺเปกฺขา (...เมตฺตา = อาทิสังเกต) และ โก ที่ย่อมาจาก อรหนตฺชาติโก (อันตสังเกต)

4) การย่ออักษรจากศัพท์ทั่วไปพร้อมทั้งสระหรือนิคหิต เช่น ส ที่ย่อมาจาก สฺคุโต (อาทิสังเกต) และ โร ที่ย่อมาจาก อนฺตฺตโร (อันตสังเกต) ส ที่ย่อมาจาก สมมาสมพุทโธ (อาทิสังเกต) มิ ที่ย่อมาจาก ชานามิ (อันตสังเกต) ม ที่ย่อมาจาก โสมิ เป็นต้น

5) การย่ออักษรจากศัพท์ทั่วไปโดยไม่นำสระ พยัญชนะ หรือนิคหิตติดมาด้วย เช่น ก ที่ย่อมาจาก อกาลิโก (ไม่นำสระ โอ มาด้วย) เอ ที่ย่อมาจาก เตชฺวา (ไม่นำ ต มาด้วย) และ ส ที่ย่อมาจาก สมมาสมพุทฺทสฺส (ส ไม่นำนิคหิตมาด้วย) เป็นต้น

6) การย่ออักษรโดยนำสระมาด้วย แต่เปลี่ยนแปลงรูปสระ เช่น **จิ** ที่ย่อมาจาก **จิวร** (อาทิสังเกต) เป็นต้น

7) การย่ออักษรควบกล้ำหรืออักษรที่มีตัวสะกด ให้ถอดอักษรที่ควบกล้ำหรืออักษรที่เป็นตัวสะกดมาด้วยก็ได้ เพื่อสร้างความชัดเจนถึงที่มาของอักษรและป้องกันความเข้าใจผิด เช่น **สวา** ที่ย่อมาจาก **สวาก** ขาโต (อาทิสังเกต) **คคิ** ที่ย่อมาจาก สาม**คคิ** (อันทสังเกต) เป็นต้น

ข้อกำหนดในการย่ออักษรทั้ง 7 ประการนี้เป็นข้อกำหนดที่โบราณจารย์นำมาจากคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะเพื่อใช้เป็นเกณฑ์ในการย่ออักษรในคัมภีร์หัวใจ 108 อันเป็นการสืบต่อภูมิปัญญาของบูรพาจารย์ที่ได้รังสรรค์วิธีการย่ออักษรไว้ให้คงอยู่สืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้

2.2 การย่ออักษรที่ไม่เป็นไปตามวิธีการย่ออักษรในคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ คือ การย่ออักษรที่ไม่ใช้ข้อกำหนดของการย่ออักษรแบบอาทิสังเกตและอันทสังเกต แต่เป็นการย่อตามคติของโบราณจารย์แต่ละท่าน พบ 6 รูปแบบ คือ

2.2.1 การย่ออักษรทุกตัวของศัพท์ การย่ออักษรแบบนี้จะเป็นการย่อเฉพาะเรื่องที่สำคัญในพระพุทธศาสนา เช่น การย่ออักษรทุกตัวจากศัพท์ในบทสวดสรรเสริญพุทธคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณบางส่วนในคัมภีร์อิติปิ โส มาลา พุทธคุณเริ่มจาก อี ตี ปี โส...ภ ค วา ตี. ธรรมคุณเริ่มจาก สวาก ขา โต ภ ค วตา...วิญ ญ หี ตี. และสังฆคุณเริ่ม สุ ป ภู ปน โน ภ ค ว โต สา ว ก สง โฆ. (สังฆคุณท่านกำหนดไว้เพียง 14 ตัวอักษร เพื่อให้ได้จำนวน 108 พยางค์ เมื่อนับรวมกับพุทธคุณและธรรมคุณ)

2.2.2 คำย่อ เป็นการย่ออักษรบางส่วนจากศัพท์เต็มมาใช้เป็นหัวใจ ไม่ได้นำมาหมดทั้งศัพท์ วิธีการย่อแบบนี้พบไม่มากนักในคัมภีร์หัวใจ 108 เช่น **อุทา สติ** ในหัวใจรัตนคุณ **อุทา** ย่อมาจาก **อุทายี** และ **สติ** ย่อมาจาก **อนุสติ** เป็นต้น

2.2.3 คำศัพท์ ไม่ใช่การย่ออักษร แต่เป็นการนำศัพท์เต็มมาใช้เป็นหัวใจพบว่า มีทั้งศัพท์ที่ประกอบวิภัติแล้วและศัพท์ที่ยังไม่ประกอบวิภัติ ซึ่งเป็นการนำศัพท์มาใช้สื่อความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของหัวใจโดยตรง เช่น **อหิ สบโป** ในหัวใจ ทั้งสองศัพท์นี้เป็นศัพท์ที่ประกอบวิภัติแล้ว และแปลว่า ภู เหมือนกัน ศัพท์ที่ยังไม่ประกอบด้วยวิภัติ เช่น **นร** ในหัวใจคน เป็นต้น

2.2.4 การนำอักษรจากภาษาบาลีทั้งสระและพยัญชนะมาใช้เป็นหัวใจ เช่น หัวใจคงคา เตือด ได้แก่ **ก ข ข น** หรือหัวใจ ก.ข. ได้แก่ **อิน ว** (ว มาจาก ว กับ อ ผสมกัน) เป็นต้น

2.2.5 การนำอักษรจากภาษาบาลีมาผสมกับอักษรและวรรณยุกต์ไทยมาใช้เป็นหัวใจ เช่น หัวใจ กอ.ขอ ได้แก่ **มอ ลอ ช้อ ไช** หรือ **โซ** อักษรบาลีได้แก่ **ม ล ข ข** ผสมกับสระในภาษาไทย คือ **อ อ ไอ** และ คำว่า **ช้อ** ท่านไสวรรณยุกต์ **โท** เข้ามาด้วย

2.2.6 การนำอักษรบาลีมาผสมกับคำไทยมาใช้เป็นหัวใจ เช่น หัวใจตรีนิสิงเห ได้แก่ **ส ห ข ฏ ตรี** อักษรภาษาบาลี คือ **ส ห ข ฏ** ส่วนคำว่า **ตรี** เป็นคำไทย

รูปแบบของอักษรที่พบในคัมภีร์หัวใจ 108 ทั้ง 6 ข้อที่กล่าวมา แสดงถึงการประยุกต์ใช้อักษรเพื่อสื่อความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของหัวใจ และชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของการใช้อักษรที่ได้จำกัดเฉพาะอักษรย่อเท่านั้น แต่ยังมีคำย่อ ศัพท์เต็ม และรูปแบบที่ผสมผสานกันทั้งอักษรบาลีกับอักษรไทย และคำไทยที่ไม่ได้ยึดข้อกำหนดของการย่ออักษรแบบใด ๆ ในคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ แต่เป็นพัฒนาการใช้อักษรย่อของโบราณจารย์ที่คิดวิธีการผสมอักษรแบบที่หลากหลายขึ้นมา

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 สรุปได้ตามประเด็นของการศึกษา 3 ประการ คือ

1. แหล่งที่มาของอักษรย่อ

แหล่งที่มาของอักษรย่อ คำย่อ คำศัพท์ และอักษรรูปแบบอื่นในคัมภีร์หัวใจ 108 นั้น จำแนกได้ 2 ประการ คือ

1.1 แหล่งที่มาจากคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา พบว่า ส่วนใหญ่จะมาจากพระไตรปิฎก 59 หัวใจ คัมภีร์อรรถกถา 4 หัวใจ คัมภีร์ฎีกา 4 หัวใจ ปกรณ์วิเสส 4 หัวใจ คัมภีร์สัททวิเสส 8 หัวใจ และคัมภีร์อื่น ๆ ได้แก่ คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ อภิธานบัพติปัฏา คัมภีร์อิติปิโส รัตนมาลา และคัมภีร์ธำมมปิฎก 30 หัวใจ และที่มาจากบทสวดมนต์บทต่าง ๆ 13 หัวใจ เมื่อนับแหล่งที่มาของหัวใจจากคัมภีร์ต่าง ๆ ข้างต้นจะเกิน 108 หัวใจ ทั้งนี้เป็นเพราะบางหัวใจ เช่น หัวใจเจ็ดตำนาน คือ ส ย ส ปุ ย อ ป มีแหล่งที่มามากกว่า 1 แห่ง ได้แก่ พระไตรปิฎก ฎีกาปริตร หรือหนังสือสวดมนต์ทั่วไป เป็นต้น แต่โดยภาพรวมพบว่า หัวใจส่วนใหญ่มีรากฐานมาจากพระไตรปิฎก สอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของ สมชัย พิกสุวรรณ (15 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ที่ว่า อักษรในหัวใจต่าง ๆ ส่วนใหญ่มาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก เริ่มแรกย่อไว้เพื่อจำหัวข้อธรรม ต่อมาเพื่อกันลืมจึงได้สักไว้ตามร่างกายหรือบันทึกลงเป็นหัวใจในคัมภีร์ต่าง ๆ

1.2 แหล่งที่มาจากคัมภีร์นอกพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่จะเป็นคัมภีร์ไสยศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเวทมนต์คาถาคือ คัมภีร์หัวใจ 108 คัมภีร์ยันต์ และบางส่วนมาจากวรรณคดีไทยเรื่องรามเกียรติ์และขุนช้างขุนแผน แสดงถึงการนำความเชื่ออื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนามาใช้ในหัวใจ 108 โดยเฉพาะความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่พบว่า ปรากฏอยู่ในทุกหัวใจของการนำไปใช้ เช่น แคล้วคลาด เมตตามหานิยม เป็นต้น จากเดิมที่ใช้เป็นสื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา เป็นอุบายในการฝึกจิต และเตือนสติให้ละเว้นจากความชั่ว ส่งเสริมความดี และพัฒนาจิตให้ผ่องใส ได้เปลี่ยนมาเป็นความเชื่อในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากคาถาอาคมผ่านการเสกเป่าภาวนาด้วยคาถาในหัวใจ 108 และเกิดการยึดติดว่า หัวใจ 108 เป็นเวทมนต์คาถาที่ศักดิ์สิทธิ์ สามารถทำให้เกิดอานุภาพต่าง ๆ ทั้งดีและไม่ดีได้ ด้านดี เช่น ป้องกันภัย ด้านไม่ดี เช่น ทำให้หญิงหรือชายหลงรัก เป็นต้น

2. สาระสำคัญของอักษรย่อ

สาระสำคัญของอักษรย่อ คำย่อ คำศัพท์ และอักษรรูปแบบอื่นในหัวใจต่าง ๆ ที่พบ คือ เป็นสื่อการเรียนรู้ความหมาย แหล่งที่มา และเนื้อหาของแต่ละหัวใจ ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระรัตนตรัย พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ หลักธรรมวินัย พุทธสาวก คัมภีร์ทางศาสนา หลักไวยากรณ์ภาษาบาลี คำศัพท์

บาลี เรื่องเล่าหรือเหตุการณ์สำคัญในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมถึงบทสวดมนต์ต่าง ๆ โดยสรุปก็คือสื่อการเรียนรู้และถ่ายทอดเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า ปริยัติ แนวทางปฏิบัติตามหลักธรรมวินัยที่เรียกว่า ปฏิบัติ และการแสดงผลของการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า ปฏิเวธ ที่เกิดจากภูมิปัญญาของโบราณจารย์ไทยที่นำเรื่องเหล่านี้มาสื่อผ่านหัวใจและอักษรในหัวใจต่าง ๆ

3. การนำอักษรย่อไปใช้

ผลการศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยและการสัมภาษณ์ได้พบลักษณะของการนำอักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ ไปใช้ จำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ การใช้ตรงกับสาระสำคัญของหัวใจ และการใช้ที่ไม่ตรงกับสาระสำคัญของหัวใจ ดังผลการศึกษาต่อไปนี้

3.1 การใช้ตรงตามสาระสำคัญของหัวใจ พบ 3 ประการ ได้แก่

3.1.1 ใช้เป็นอุบายสำหรับท่องจำเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาหรือเรื่องอื่น ๆ เนื่องจากอักษรย่อในหัวใจ 108 ส่วนใหญ่จะมีเพียงแค่ 4 อักษร จึงสะดวกแก่การจดจำและถ่ายทอดต่อ ๆ กัน เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของ ภิญโญ ล่องสกุล (8 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ที่ว่า อักษรย่อในหัวใจ คือ หัวข้อสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ย่อให้สั้นลงเพื่อให้จดจำได้ง่าย เหมือนกับสูตรต่าง ๆ เช่น สูตรในบาลีไวยากรณ์ สูตรทางวิทยาศาสตร์ และคณิตศาสตร์ เป็นต้น

3.1.2 ใช้เป็นอุบายฝึกจิตให้เป็นสมาธิ เช่น การนำคำว่า **อรห** ในหัวใจพระนิพพานมาใช้ภาวนาให้จิตเป็นสมาธิ (เทพย์ สาริกบุตร. 2538 : 207) สอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของพระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (29 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ที่ว่า หัวใจต่าง ๆ มีไว้เพื่อใช้เป็นอุบายฝึกจิตให้เป็นสมาธิผ่านการบริกรรมในขณะที่พระครูวิสุทธิสมุทรรคุณ

3.1.3 ใช้เป็นอุบายในการเตือนสติไม่ให้ทำความชั่วผ่านวัตถุมงคลที่พระสงฆ์ผู้ใช้หัวใจนำมาสั่งสอนให้แก่ลูกศิษย์หรือผู้ที่เคารพนับถือศรัทธาในตัวท่านยึดมั่นในศีลธรรม และควบคุมพฤติกรรมของตนไม่ให้ทำความชั่ว สั่งสมความดี และพัฒนาจิตของตนให้เป็นสมาธิ ผ่องใส เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของพระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (29 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ที่ว่า ครูอาจารย์สมัยก่อนจะสักระด้วยอักษรหัวใจต่าง ๆ ให้แก่ลูกศิษย์จะเตือนลูกศิษย์ให้ยึดมั่นในศีลธรรม ห้ามทำร้าย ลักขโมยสิ่งของผู้อื่น และเป็นชู้กับคู่ครองคนอื่น ในขณะที่พระครูวิสุทธิสมุทรรคุณ (28 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ก็ย้ำแก่ผู้ที่นำวัตถุมงคลของท่านไปบูชาว่า ให้ระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย ไม่ทำบาป รักษาศีล 5 เพราะถ้าปราศจากศีล 5 คุณพระก็รักษาไม่ได้

3.2 การใช้ที่ไม่ตรงตามสาระสำคัญของหัวใจ ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้ตามความเชื่อทางไสยศาสตร์ จำแนกได้ 2 มิติ คือ

3.2.1 การนำอักษรย่อไปใช้มุ่งให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อื่น เช่น แคล้วคลาด อยู่ยงคงกระพัน เมตตามหานิยม ทำให้เกิดโชคลาภ ป้องกันภัย ภูต ผี ปีศาจ ขจัดปัดเป่าสิ่งอัปมงคล การรักษา และป้องกันโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้น เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์พระครูวิสุทธิสมุทรรคุณ (28 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ว่า นำอักษรย่อในบางหัวใจไปใช้ช่วยเหลือประชาชนโดยไม่เรียกร้องจากผู้ศรัทธา แต่จะไม่ใช้ไปทางเดรัจฉานวิชาที่ทำให้คนอื่นเสียหาย เช่น เสน่ห์ยาแฝด เป็นต้น ซึ่งเป็นไปทำนองเดียวกันกับพระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (29

มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ก็ใช้หัวใจต่าง ๆ ในทางช่วยเหลือคน เช่น ป้องกันภัยอันตรายให้แก่ประชาชน แต่จะไม่สอนหรือส่งเสริมให้ลูกศิษย์หรือผู้ที่ศรัทธานำหัวใจไปใช้ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนที่เป็นการทำผิดศีลธรรม

3.2.2 การนำไปใช้ทำร้ายผู้อื่น จัดเข้าในมนต์ดาบข้อมูลจากเอกสาร เช่น การนำหัวใจกรณี **จ ภ ก ส** ไปใช้เสกยันต์แล้วนำไปฝังไว้ที่ทางสามแพร่งทำให้คนเกลียดชังกัน (เทพย์ สาริกบุตร. 2538 : 91) ซึ่งผิดไปจากสาระสำคัญของหัวใจที่สอนไม่ให้คบคนชั่วเป็นมิตร แต่สอนให้คนคบหาคนดีเป็นมิตร ให้ทำบุญ และให้ระลึกถึงความไม่เที่ยงของชีวิตเป็นประจำ เพื่อจะได้ไม่ตกอยู่ในความประมาทหมั่นในชีวิต การนำเอาหัวใจลงม คือ **ยุ วา ห วา** ไปใช้เสกเหล็กินทำให้อยู่ยงคงกระพัน (เทพย์ สาริกบุตร. 2538 : 229) ซึ่งเป็นการส่งเสริมให้คนทำผิดศีลธรรมที่ผิดไปจากสาระสำคัญของหัวใจที่แสดงความสามารถแห่งพุทธคุณ และการนำหัวใจพระมาลัย คือ **มาลย** ไปใช้ฆวานาทำให้คนหลงรัก (สำนักงาน ส. ธรรมภักดี. ม.ป.ป. : 176) และการใช้หัวใจธนู คือ **อานูภาเวน** เป็นคาถาเสกธนูเพื่อใช้ทำร้ายศัตรู (พ่อปู่ไทรทอง. 2555 : 33)

ผลวิจัยทั้ง 2 มิติ แสดงถึงการนำความเชื่อทางไสยศาสตร์มาผสมผสานกับหัวใจที่แต่เดิมสื่อถึงเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาให้กลายเป็นความเชื่อแบบไสยศาสตร์ในที่สุด สอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของนักวิชาการทั้งสองท่านที่เห็นว่า แต่เดิมที่อักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ เป็นเรื่องของสื่อทางปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา ต่อเมื่อมีการนำเอาอักษรย่อในหัวใจเหล่านั้นไปใช้ผนวกเข้ากับความเชื่อทางไสยศาสตร์ ส่งผลให้สื่อทางปัญญาเหล่านั้นกลายมาเป็นสื่อแห่งศรัทธาแทน ส่งผลให้คนบางส่วนในปัจจุบันมองไม่เห็นสาระสำคัญของหัวใจ และคิดว่าเรื่องเหล่านี้เป็นไสยศาสตร์ไปทั้งหมด

ผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 สรุปได้ว่า อักษรย่อในหัวใจ 108 มิใช่เป็นสื่อการเรียนรู้เรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาทั้งหมด แต่มีเรื่องอื่น ๆ ผสมผสานอยู่ด้วย จำแนกได้ 3 ประการ ดังนี้

1. หัวใจที่เป็นสื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนา

หัวใจที่เป็นสื่อการเรียนรู้พระพุทธศาสนาพบจำนวน 104 หัวใจ โดยโบราณจารย์ได้นำเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนามาสื่อผ่านหัวใจต่าง ๆ จำนวน 9 เรื่อง ได้แก่ (1) พระรัตนตรัย (2) พระพุทธเจ้า (3) พระโพธิสัตว์ (4) พระธรรมวินัย (5) พุทธสาวกบางรูป (6) คัมภีร์ทางศาสนาทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์ วิเสส ฎีกา สัททวิเสส และคัมภีร์อื่น ๆ ได้แก่ คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะ อิติปิโส รัตนมาลา และหนังสือสวดมนต์ (7) ไวยากรณ์ภาษาบาลี (8) พิธีกรรมทางศาสนา (9) เรื่องเล่าในพระพุทธศาสนา

2. หัวใจที่เป็นสื่อการเรียนรู้เรื่องที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนา

โบราณจารย์ได้อักษรหรือนำคำศัพท์ต่าง ๆ มาใช้สื่อเรื่องที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนาทั้งหมด 18 หัวใจ จำแนกได้ 3 เรื่อง คือ (1) ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์พบ 6 หัวใจ (2) ความเชื่อทางไสยศาสตร์และอำนาจศักดิ์สิทธิ์พบ 6 หัวใจ (3) ตัวละครสำคัญในวรรณคดีไทยพบ 6 หัวใจ

ผลการวิจัยดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของความเชื่อพื้นฐานที่มีอยู่ก่อนพระพุทธศาสนาจะเข้ามาสู่สังคมไทย ได้แก่ ความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ ความเชื่อทางไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อิทธิพลของความเชื่อในอิทธิฤทธิ์ของตัวละครสำคัญในวรรณคดีไทยเรื่องรามเกียรติ์และขุนช้างขุนแผนที่ถูกนำมา

ผสมผสานกับหัวใจต่าง ๆ ในคัมภีร์หัวใจ 108 และมีความชัดเจนของเรื่องนี้มากขึ้นจากนำหัวใจไปใช้ที่ส่วนใหญ่หรือเกือบทั้งหมดเป็นความเชื่อในอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของคาถาหัวใจ 108 ตามลัทธิทางไสยศาสตร์

3. การใช้สื่อบแบบผสมผสาน

ผลการวิจัยข้อนี้เป็นบทสรุปของภาพรวมของการใช้อักษรย่อ คำย่อ คำศัพท์ และอักษรรูปแบบอื่นที่ใช้สื่อเรื่องต่าง ๆ แบบผสมผสานกันทั้งหลักการในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ไสยศาสตร์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากการใช้อักษรในหัวใจเป็นเวทมนต์คาถาเห็นได้จากการนำหัวใจหนูมาน คือ หนูมาน หัวใจพระสิวลี คือ น ชา ลี ติ ไปใช้สร้างหนูมานให้ผู้ศรัทธานำไปบูชาโดยมุ่งให้คุ้มครองป้องกันภัย เกิดโชคลาภ การนำหัวใจพระรัตนตรัย คือ ม อ อู ที่ใช้สื่อถึงพระรัตนตรัยและเทพตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์ หรือการนำหัวใจนวหรรณ คือ อ ส วิ สุ โล ปุ ส พุ ภา ไปใช้เป็นอักขระลงในเหรียญพระโดยมุ่งให้เกิดพุทธานุภาพคุ้มครองรักษาผู้ที่นำไปบูชาและเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจก็เป็นการนำเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนามาใช้สื่อถึงความเชื่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากเวทมนต์คาถาในหัวใจ 108

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยอักษรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ในฐานะสื่อการสอนพระพุทธศาสนามีประเด็นที่จะนำมาอภิปราย 2 ประเด็น คือ

1. การเรียนรู้ และการสืบต่อ

ปัจจัยสำคัญของการเรียนรู้ การถ่ายทอด และการสืบต่อทำให้สื่อการสอนเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาที่เป็นสื่อแห่งปัญญากลายเป็นสื่อแห่งศรัทธานั้นมาจากปัจจัยสำคัญ 2 ประการ คือ

1.1 การไม่บอกความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของหัวใจ เหตุผลประการหนึ่งที่ครูอาจารย์ไม่ยอมบอกความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญก็คือ การทราบความหมายจะทำให้คนไม่ศรัทธาหรือคลายความเชื่อมั่น เมื่อศรัทธาไม่ตั้งมั่น จะนำคาถาหัวใจเหล่านี้ไปใช้อย่างไรก็ได้ผล และครูอาจารย์บางท่านก็จะไม่ยอมบอกคาถาหัวใจทั้งหมด เพราะกลัวศิษย์คิดล้างครู และการถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องนี้ส่วนใหญ่จะเป็นเพียงการบอกวิธีการใช้เท่านั้น

การไม่บอกความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของหัวใจต่าง ๆ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ภูมิปัญญาแห่งการถ่ายทอดเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาผ่านอักษรย่อของโบราณจารย์ได้เลือนหายไป จนกระทั่งบางหัวใจไม่ทราบแน่ชัดว่า ย่อมาจากศัพท์ใด มีที่มาจากแหล่งใด เมื่อไม่ทราบศัพท์และแหล่งอันเป็นที่มาก็ไม่อาจไขความลับของอักษรย่อที่เป็นสาระสำคัญได้ ผวนวกกับการนำหลักความเชื่อ โดยเฉพาะไสยศาสตร์ที่จะกล่าวในหัวใจต่อไปมาผสมผสานกับอักษรย่อในหัวใจต่าง ๆ ส่งผลให้อักษรที่สื่อปัญญากลายเป็นเพียงอักษรที่สื่อศรัทธาอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธศาสนาไป

1.2 อิทธิพลความเชื่อทางไสยศาสตร์ คนส่วนใหญ่จะมองว่า อักษรย่อในหัวใจ 108 เป็นเรื่องของเวทมนต์คาถาที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ และมีความคาดหวังที่จะพึ่งอำนาจของหัวใจเหล่านั้นให้ลดบันดาลเรื่องที่ตนประสบ เช่น โชคลาภ แคล้วคลาด เมตตามหานิยม เป็นต้น สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาปรม

โอภาโส (ทองคำ) (2541) ที่พบว่า กลุ่มตัวอย่างบางส่วน เมื่อเจอกับปัญหาชีวิตก็จะหันไปพึ่งไสยศาสตร์ที่พวกเขาคิดว่า สามารถช่วยแก้ปัญหาให้ได้ เมื่อนานวันเข้าก็ทำให้ไม่มีใครสนใจที่เรียนรู้ความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของอักษรย่อ และมองเรื่องเหล่านี้เป็นไสยศาสตร์ ส่งผลให้พระสงฆ์ผู้นำหัวใจไปใช้ส่วนใหญ่ คล้อยตามความต้องการของประชาชนไปในที่สุด สอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของ พระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (29 มีนาคม 2561 : สัมภาษณ์) ที่นำอักษรย่อบางหัวใจไปไขอนุเคราะห์ประชาชนที่ประสบปัญหาชีวิต เช่น การเจ็บป่วย เป็นต้น ที่มาขอให้ท่านช่วยเหลือด้วยการสร้างวัตถุมงคลให้ไปบูชาหรือทำนํ้ามนต์รดให้

การนำหลักไสยศาสตร์เข้ามาผสมผสานกับหลักการในพระพุทธศาสนาที่กล่าวมาข้างต้นส่งผลให้การถ่ายทอด สืบต่อองค์ความรู้เรื่องนี้เป็นไปโดยไม่มีการบอกความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของอักษรย่อ เห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของกลุ่มตัวอย่างที่เป็นพระสงฆ์ว่า ครูอาจารย์ส่วนใหญ่ที่ท่านไปเรียนวิชาเหล่านี้มาจะไม่บอกความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของอักษรย่อ บอกเฉพาะวิธีการนำไปใช้และอานุภาพของคาถาเหล่านั้น (หัวใจ) ส่วนตัวท่านเองก็ไม่ได้บอกถึงความหมาย แหล่งที่มา และสาระสำคัญของอักษรย่อให้แก่ลูกศิษย์เช่น เพราะโดยส่วนใหญ่ลูกศิษย์ที่มาขอเรียนวิชากับท่านก็ไม่ได้สนใจเรื่องความหมาย แหล่งที่มา หรือสาระสำคัญของอักษรย่อ และที่สำคัญคือ กลุ่มตัวอย่างทั้งหมด ไม่มีท่านใดที่รู้จักความหมาย และแหล่งที่มาของอักษรในหัวใจ 108 หมดทุกหัวใจ รู้เป็นเพียงบางหัวใจเท่านั้น ปัจจัยดังกล่าวได้ทำให้องค์ความรู้ที่ใช้เป็นสื่อการสอนเรื่องสำคัญต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนากลายเป็นไสยศาสตร์ไปในที่สุด

2. การนำอักษรย่อไปใช้

การนำอักษรย่อในหัวใจไปใช้มีทั้งที่สอดคล้องและไม่สอดคล้องกับสาระสำคัญของหัวใจ ประเด็นที่ความสอดคล้องเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ คือ การนำอักษรย่อในหัวใจมาใช้เป็นกุศโลบายเรียนรู้ ท่องจำ ใช้เป็นสื่อการเรียนรู้ และถ่ายทอดเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาโดยย่อ และนำมาใช้เป็นอุบายฝึกจิตให้เป็นสมาธิ ส่วนอักษรย่อที่นำไปใช้ไม่ตรงกับสาระสำคัญของหัวใจส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาจะเป็นการใช้ที่ขัดแย้งกับหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาดังต่อไปนี้

2.1 หลักศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ชาวพุทธใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญเรื่องต่าง ๆ จนเห็นความจริงแล้วจึงค่อยเชื่อตามไว้ในกาลามสูตร (อง.ติก. (ไทย) 20/502/212) และทรงสอนไม่ให้เชื่อมงคลต้นข่าว โดยเฉพาะความศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากคาถาในหัวใจต่าง ๆ

2.2 กฎแห่งกรรม ศาสนาพุทธมุ่งให้ศาสนิกเชื่อในกฎแห่งกรรมว่า การทำความดีทุกประการมีผลเป็นความดี ทำให้ผู้ทำได้รับความสุข และการทำความชั่วทุกประการมีผลเป็นความชั่ว ทำให้ผู้ทำได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อน เรื่องที่เกิดขึ้นกับชีวิตมนุษย์ทุกเรื่องเป็นผลของการกระทำของมนุษย์เองทั้งสิ้น ไม่มีใครหรืออำนาจใดบันดาลให้ ความเชื่อในอานุภาพแห่งคาถาในหัวใจ 108 ว่า จะทำให้เกิดมงคล โชคลาภ เมตตามหานิยม แคล้วคลาด เป็นต้น ไม่ใช่เรื่องของกรรม แต่เป็นความเชื่อทางไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่องนี้เป็นเพียงการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ผู้ที่ศรัทธาเท่านั้น ขัดกับกฎแห่งกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในจูฬนันทียชาดก ขุททกนิกายว่า “คนทำกรรมใดไว้ ย่อมเห็นกรรมนั้นในตน คนทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี คนทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว คนหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น” (ขุ.ชา. (ไทย) 27/114/103)

2.3 หลักการพึ่งตนเอง การนำสิ่งอื่นที่นอกเหนือไปจากพระรัตนตรัยมาเป็นที่พึ่งยึดเหนี่ยวทางใจ เป็นการแสวงหาที่พึ่งที่ผิดไปจากหลักคำสอนเรื่องการพึ่งตนเองตามกฎแห่งกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน อัตตวรรค ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า “ตนแล เป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่น ใครเล่าจะเป็นที่พึ่ง เพราะบุคคลที่ ผิดคนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งอันได้โดยยาก” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/160/82) เป็นการแสวงหาที่พึ่งอันไม่ประเสริฐที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในปาสราสสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ เพราะเวทมนต์คาถาเหล่านั้นไม่อาจทำให้ มนุษย์พ้นจากความทุกข์ได้ (ม.ม. (ไทย) 12/274-275/296-299) แต่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ชาวพุทธพึ่งพระ ธรรมวินัยด้วยการศึกษาจนเข้าใจและปฏิบัติตามดังที่พระองค์ทรงตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ทิฆนิกาย มหาวรรค “ธรรมวินัยที่เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากที่เราล่วงลับไปแล้ว จะเป็นศาสดา ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” (ที.ม. (ไทย) 10/218/166)

2.4 หัวใจของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน มหาปทานสูตร ทิฆนิกาย มหาวรรค โดยสรุป 3 ประการ คือ การไม่ทำความชั่วทุกประการ การทำความดีให้ สมบูรณ์ และการพัฒนาจิตให้บริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส (ที.ม. (ไทย) 10/90/50) อันเป็นบทสรุปของการพัฒนา ตนตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนั้น ความเชื่อและการยึดมั่นในหัวใจ 108 ในฐานะเวทมนต์คาถา ที่ทำให้เกิดอานาภาพต่าง ๆ เช่น แคล้วคลาด เป็นต้น จึงเป็นความเชื่อทางไสยศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสน์ และ ไม่ใช่หนทางที่ทำให้คนสิ้นทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิง

ข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษอักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 ในฐานะสื่อการสอนพระพุทธศาสนามีข้อที่ควรเสนอแนะใน 2 ด้าน คือ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 ควรนำผลการวิจัยไปสรุปเป็นองค์ความรู้เสนอให้องค์กรสงฆ์ผู้ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ศึกษา เรียนรู้ เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง และถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องนี้ให้ตรงตามสาระสำคัญของพระพุทธศาสนาต่อไป

1.2 การนำองค์ความรู้ไปใช้ ไม่ควรนำไปสู่การตัดสินว่า สำนึกใดผิดถูก เนื่องจากชื่อหัวใจ อักขรย่อ คำย่อ คำศัพท์ และอักขรในรูปแบบอื่นในบางหัวใจ แต่ละสำนักจะใช้ต่างกันตามคติของบูรพาจารย์ของแต่ละท่าน

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยต่อไป

2.1 ศึกษาวิเคราะห์อักขรย่อในคัมภีร์หัวใจ 108 แบบอื่น ๆ ที่พบว่า ยังมีอยู่อีกเป็นจำนวนมาก แต่ละหัวใจก็มีความสำคัญในฐานะสื่อการสอนเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนา เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง และทำเรื่องสำคัญในพระพุทธศาสนาที่ปะปนอยู่กับความเชื่อทางไสยศาสตร์หรือความเชื่ออื่น ๆ ให้ชัดเจน

2.2 การศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของความเชื่ออื่น ๆ ที่มีต่ออักขรย่อในมิติอื่น ๆ เช่น เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ เรื่องที่เกิดกับชีวิต เช่น ปัญหาทางเศรษฐกิจ ความเจ็บป่วย เป็นต้น ที่เป็นมูลเหตุทำให้เกิดอักขรย่อในรูปแบบต่าง ๆ

รายการอ้างอิง

จินตนา ไบกาซุยี และคณะ. (2553) **คู่มือบรรณาธิการ : สำหรับนักเขียน บรรณาธิการและผู้พิมพ์.**

กรุงเทพมหานคร : สมาคมผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือแห่งประเทศไทย.

ฉ่ำ ทองคำสุวรรณ. (2529) “จารึกคาถาหัวใจพระสูตร” ใน **จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 : อักษรธรรม และอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-25.** กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร.

เทพย์ สาริกบุตร. (2538) **คัมภีร์หัวใจ 108.** กรุงเทพมหานคร : เสริมวิทย์บรรณาการ.

ธีรโชติ เกิดแก้ว. (2552) **ศึกษาวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในยันต์ไทย.**

สมุทรปราการ : มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ.

ปรียา หิรัญประดิษฐ์. (2552) **การใช้ภาษาไทยในวงศ์ราชการ.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : ธรรมกลการพิมพ์.

พระครูวิสุทธฺสมุทฺตคุณ (อนันต์ วิสุทฺโธ) ผู้ให้สัมภาษณ์. ธีรโชติ เกิดแก้ว เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่วัดบางพลีน้อย อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อวันที่ 28 มีนาคม 2561.

พระครูสุคนธ์กิจจานุยุต (วีระ จันทบุโณ) เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. ธีรโชติ เกิดแก้ว เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่วัดหอมศีล อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2561.

พระมหาปรม โอบาส (ทองคำ). (2541) **ศึกษาวิเคราะห์ศรัทธาของชาวพุทธไทยในปัจจุบัน.**

วิทยานิพนธ์ พธ.ม. (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) พระนครศรีอยุธยา : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระสิริรัตนปัญญา มหาเถระ. (ม.ป.ป.) **วชิรสารตถสงคหํ ปกรณ.** ม.ป.ท. : ม.ป.พ.

พ่อปู่ไทรทอง. (2555) **59 พระคาถา ของคลัง อาคม คุณไสย์เขมร.** กรุงเทพมหานคร : สัมปชัญญะ.

ภิญโญ ล่องสกุล เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. ธีรโชติ เกิดแก้ว เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่มูลนิธิภูมิพล ภูเก็ต เมื่อ 8 มีนาคม 2561.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2515). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ 2500.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2539) **พระไตรปิฎกแปลภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2538) **สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร : อรุณการพิมพ์.

ส. ศิวรักษ์. (2535) **ความเข้าใจในพระพุทธเจ้าและมหาสาวิกาในสมัยพุทธกาล.** พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพมหานคร : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา.

สมชัย พักสุวรรณ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์. ธีรโชติ เกิดแก้ว เป็นผู้สัมภาษณ์. ที่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อวันที่ 15 มีนาคม 2561.

สวัสดี วิเศษวงษ์. (2525) **ตำราเรียนอักษรโบราณ**. กรุงเทพมหานคร : วงษ์สว่าง.

สำนักงานส.ธรรมกัฏฐิ. (ม.ป.ป.) **เวทย์มนต์ 108**. กรุงเทพมหานคร : ลูกส. ธรรมกัฏฐิ.

หัวใจ, ว่าด้วยหัวใจ 108 เป็นต้น. (ม.ป.ป.) กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ. เอกสารหมายเลข 490.

อรุณินทร์ วิริยะบุญระ. (ม.ป.ป.) **คัมภีร์ยันต์ 108 ฉบับพิสดาร**. กรุงเทพมหานคร : ลูกส. ธรรมกัฏฐิ.

_____. (ม.ป.ป.) **เพชรรัตน์ มหายันต์ 108**. กรุงเทพมหานคร : ลูกส. ธรรมกัฏฐิ.

University of Oxford. (2014) **University of Oxford Style Guide: Michaelmas term 2014**.

Wellington of Square, Oxford : University.